

УДК 811.161.2'373.7

А. П. Романченко, С. П. Дица

СКЛАД ТА ЕМОЦІЙНО-ОЦІННИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЗООФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

У даній статті досліджується склад і емоційно-експресивний потенціал українських фразеологізмів з анімалістичним компонентом, виділяються найчастотніші зооніми та соматизми тварин, які беруть участь у творенні зоофразеологізмів.

Ключові слова: фразеологія, зоонім, соматизм.

The structure and emotional-expressional potential of the Ukrainian phrases with animal component is investigated, the most frequency names of animals, somatic names of animals, who form phrases, are allocated in this article.

Key words: phraseology, names of animals, somatic names of animals.

Проблеми співвідношення мови й духовної культури, мови і етноментальності, мови й фольклору, їх взаємозв'язку, увага до семантики мовних одиниць взагалі й до культурно-національної семантики фразеологічних одиниць (ФО) зокрема, взаємовідношення етнокультури та ФО спонукають до всебічного вивчення окремих фразеотематичних груп.

Фразеологічний фонд кожної мови - це її національне багатство. Своєю експресивністю, образністю та емоційністю мова великою мірою зобов'язана фразеології. Фразеологія, яка вміщує в собі

назви фауни, становить у фразеологічному складі будь-якої мови чималий шар. Це пояснюється тим, що слова, які позначають фауну, належать до найдавніших шарів лексики. Відомо, що чим більший вік слова в мові, тим ширша його семантична структура. Отож, у таких слів розвиваються фразеотворчі можливості.

Найбільш загальною класифікацією фразеологізмів за походженням є поділ їх на дві групи: природні і умовні [8:163]. До першої групи належать фразеологізми, які виникли самостійно в різних мовах і відображають явища природи, рослинний і тваринний світ, фізичні і психічні стани людини тощо, до другої - сполучки, які відображають факти матеріальної і духовної культури того чи іншого народу. Одну з підгруп першої групи становлять фразеологізми, до складу яких входять назви фауни. Одиниці цієї фразеотематичної групи дослідники називають по-різному: "фразеологічні одиниці з анімалістичним компонентом" (В. Бойко), "фразеологічні одиниці із зоосемічним компонентом", "зоосемічна фразеологія" (А. Семотюк), "стереотипні зооморфні еталони" (Т. Гончарова), "фразеологія живої природи", "зоосемічні фразеологічні одиниці" (Н. Петрова), "зоофразеологія" і "зоофразеологічні одиниці" (Д. Ужченко).

На наш погляд, оптимальним варіантом з усіх вищезгаданих є терміни "зоофразеологія" і "зоофразеологізми", запропоновані Д. Ужченко, тому саме їх використовуватимемо в статті. Під зоофразеологізмами розуміють порівняно чітко окреслену - семантично й тематично - групу стійких мовних утворень, у складі яких є фауноніми (зооніми) або їх образно-генетичні елементи [11:1].

Збір та інтерпретація зоофразеологізмів (ЗФ) мають давню традицію, особливо у працях XIX і XX ст. Пильна увага приділялася зоофразеології у дослідженнях О. Потебні, М. Сумцова, М. Костомарова, П. Чубинського та інших. Вона щедро представлена й певним чином інтерпретована у фольклористичних збірниках та словниках М. Комарова (1890), О. Афанасьєва-Чужбинського (1890-1893), І. Тимошенка (1897), Д. Яворницького (1920), І. Виргана та М. Пилинської (1958-1971). Процес формування й еволюції українських ЗФ можна простежити за лексико- і фразеологічними працями та фольклорними збірниками К. Зінов'єва, П. Білецького-Носенка, Б. Грінченка, М. Номиса.

У дослідженнях кінця ХХ ст. було проаналізовано походження зоонімів, охарактеризовано механізм метафористичного переносу, зроблено спробу інтерпретації зооеталонів у стійких порівняннях та метафорах, встановлено значення зоонімів у міфології, їх фразеотворчу активність та лінгво-гносеологічну сутність у теорії номінації [2; 5; 11]. Принципово важливою є думка про те, що імена-зооніми, стаючи компонентами ФО, не нівелюються, а зберігають свій емоційно-оцінний потенціал, тобто при будь-якому ступені деактуалізації складових зоофразеологізму компонентом ідіоми залишається слово, а не асемантичний елемент. Тільки за цієї умови можна говорити про успадкування складових семантики прототипів ЗФ.

Належність фразеологічних прототипів до світу номінації фауни може бути: відкритою; дещо завуальованою, напівекспліцитною; закритою, імплікованою [11:5]. Таким чином, спираючись на класифікацію, розроблену Д. В. Ужченком, у складі ЗФ можна виділити: 1) ядро - фразеологізми з компонентами-зоонімами (*мокра курка, мов оселедців у бочці, викручуватися в 'юном, брати бика за роги, не бачити смаленого вовка*); 2) центр - фразеологізми з компонентами-соматизмами тварин (*стригти вухами, пуститися на свої крила, вирвати з пазурів, за хвіст та на сонце, оббити пір'я*); 3) периферію - фразеологізми з компонентами-предметами, пов'язаними з тваринним світом (*піддаватися на вудку, піти на гачок, повертати голоблі, хоч на налигачі тягни*).

Із виявлених нами 600 ЗФ за "Фразеологічним словником української мови" за редакцією В. Білоноженка [12], "Фразеологічного словника української мови" Г. Удовиченка [10] та частково за "Новим тлумачним словником української мови" за редакцією В. Яременка [9] 450 становлять фразеологізми з компонентами-зоонімами. До їх складу входять 89 зоонімів: *бабак, баран, бджола, бик, білка, блоха, бобер, бугай, ведмідь, верблюд, вівця/овечка, віл, вовк, ворона, воша, вуж, в'юн, гадюка, галка, голуб, горлиця, горобець, гуска, Тава, тедзь, джміль, дрозд, жаба, жук, заєць, звір, зозуля, індик, їжак, карась, качка, квочка, кінь, кіт/кішка, кобила, коза/козел, комар, комаха, корова, крокодил, крячка, курка/курча, ластівка/ластів'я, лебідь, лин, лис, лунь, миша, мураха, муха, окунь, оса, осел, оселедець, пава, павук, пацюк, перепел, пес, півень, поросся, птах/*

птиця, п'явка, рак, риба, сарана, свиня, синиця, сич, слимак, слон, собака, сова, соловей, сорока, тараня, теля, тетеря, цап, цуцик, черв'як, черепаха, шашіль, щука.

За частотністю використання у досліджених ФО можна відзначити такі зооніми, як *собака* (52 вислови), *муха* (33), *курка* (22), *птаха* (22), *вовк* (21), а також *кіт* (18), *риба* (18), *рак* (17), *миша* (15), *кінь* (14), *коза* (14), *свиня* (13), *півень* (12), *віл* (11), *заєць* (11) тощо. Напр.: *вішати всіх собак, ловити мух, курям на сміх, перелітний птах, як загнаний вовк, як кіт на мишу, битися як риба в саку, бодай рак урачив, миша не пролізе, хід конем, і кози ситі, і сіно ціле, як свині наритники, як півень на тік, вола б з 'їв, від зайця.* Таке часте вживання цих зоонімів, на нашу думку, можна пояснити нерозривним зв'язком мови з етнокультурою українців, віддзеркаленням у мовних одиницях навколишнього світу та ставленням до нього українського народу. Фразеологічні одиниці, як і українські легенди та перекази, ґрунтуються на давніх релігійно-міфічних поглядах народу на природу. Про характерні особливості, зовнішній вигляд деяких свійських і диких тварин, свійських і диких птахів, риб, земноводних, плазунів, комах свідчать українські легенди. Недарма у багатьох легендах ідеться про тих представників фауни, які згадуються також у ЗФ [4:322].

У центрі знаходяться ЗФ, які не мають безпосередніх індикаторів-зоонімів, проте в них є безсумнівні показники зоофразеологічності, зокрема соматизми тварин. Таких ЗФ було виявлено 95. До їх складу входять 17 найменувань соматизмів тварин: *вовна, вухо, грива, зябра, зуби, ікла, копито, крило, лапа, луска, пазур, перо, пух, рило, ріг, хвіст, шия, шкура.* Найбільшою фразеопродуктивністю серед зафіксованих соматизмів відзначаються лексеми *хвіст* (21 вислів), *крило* (16), *ріг* (11). Напр.: *відкусити хвіст, виляти хвостом, прищемити хвіст, приборкати крила, обпалювати собі крила, роги високо ростуть, як з рога достатку.*

Зоофразеологізми третьої групи (периферійні) не мають індикаторів зоофразеологічності й вимагають історико-етимологічного або культурологічного пояснення. Вони мають у своєму складі компоненти-предмети, пов'язані з тваринним світом. Деякі з цих фразеологізмів умовно відносимо до цієї групи, оскільки в них наявні слова, що не є предметами: *алюр, галоп, дуби.* Зоофразеоло-

гізмів із компонентами-предметами, що мають відношення до тваринного світу, зафіксовано 55. Серед них зустрічаються такі лексеми, пов'язані з фауною: *алюр, батіг, віжки, віз, вудила, вудка, вуздечка, галоп, гачок, гніздо, голоблі, дйби, жир, кишки, кров, мотузка, налігач, поводиток, рожен, сідло, тенета, ярмо*. Напр.: *насиджене гніздо, вибивати з сідла, лізти в ярмо, попускати віжки, у три батюги*. До цієї ж групи належать і квазізоофразеологізми - вислови, генетично не пов'язані з фаунонімною сферою, які проте асоціюються мовцями зі світом тварин. Таких фразеологічних одиниць дуже мало: *зелений змій, наптитися до зеленого змія, зайчики в голові стрибають, хоч коники ліпи*.

Поява фразеологічних одиниць зумовлена потребою дати конкретну й образно-емоційну оцінку предметам, які мають уже словесну назву. Виступаючи яскравим виражальним засобом мовного мистецтва, фразеологізми в той же час акумулюють знання про суспільство й природу, дають змогу побачити за ними початки української національної культури, засвідчують тісний зв'язок з матеріальним і духовним життям народу. У мовній картині світу виявляється своєрідність бачення цього світу. Вибір зоонімів як опор внутрішньої форми ЗФ детермінований культурно-національною парадигмою світовідчужування мовця. Різниця між конотацією і номінацією слів, з одного боку, і ЗФ - з другого, полягає в тому, що ЗФ - знаки мотивовані, мають складнішу образну будову, залежні від емпатії мовця, прагматично завантажені [11:9]. Один і той самий ЗФ може виражати як позитивну, так і негативну оцінку. Тому слід враховувати емоційно-експресивні можливості ФО.

Поєднуючись із нейтральними, загальноживаними словами, які становлять лексичну основу нашої мови, ФО надають їй колориту живої оповіді. Тому ЗФ, як і всі фразеологізми, характеризуються наявністю в них рис експресивності та емоційності. Експресія - сила вияву почуттів, переживань, інтенсивність вияву виразності, характеристичності - завжди оцінна. Експресивність міститься у значенні окремої ФО, оскільки сам фразеологізм є синонімом до нейтральної назви явища або поняття, стану або дії. Емоційність же припускає, крім об'єктивного лексичного значення, і значення суб'єктивне - ставлення мовця до висловленої думки. Коли людина висловлює свої позитивні чи негативні емоції,

у цьому їй завжди допомагає експресія, яка обов'язково супроводить вияви почуттів [6:90].

Слід звернути увагу на те, що оцінне значення є важливою ознакою фразеологічного значення і властиве багатьом ФО української мови. Під оцінним значенням розуміється "позитивна або негативна характеристика особи або предмета з боку його сталих, постійних властивостей, а не випадкових або тимчасових [3:149]. Необхідно розрізняти ФО з власне оцінним значенням і з оцінним вживанням. Фразеологізми власне оцінного значення мають цю якість постійно, незалежно від контексту. Фразеологізми ж оцінного вживання в одному контекстному оточенні мають цю властивість, а в іншому - ні.

Оскільки оцінне значення характеризує ставлення мовця до особи або предмета, то таке значення є одним із проявів модальності у мові. При цьому спостерігається таке явище: що сильніше розвинене в тому чи іншому фразеологізмі модальне значення оцінки, то менш здатний він виконувати номінативну функцію, і навпаки.

Оцінне значення, як свідчать дослідження, більшою мірою властиве фразеологізмам, які порівняно легко втягуються у сферу іменного присудка. Тому значення якісної оцінки особливо характерне для іменних та прикметникових фразеологізмів. Такими є, наприклад, а) ФО, утворені поєднанням прикметника з іменником (*боже теля, глуха тетеря, старий сич, велика риба* тощо); б) ФО, утворені поєднанням іменника у формі називного відмінка з іменником у формі непрямого відмінка (*собака на сні, блоха на аркані, рильце в пушку, вовк в овечій шкурі, стадо баранів* та ін.); в) ФО, утворені поєднанням іменника у формі називного відмінка з прислівником (*хвіст набік*). У перелічених фразеологізмах не однаковою мірою розвинене значення оцінки. Найчастіше конотативне значення залежить від конкретного змісту тієї чи іншої ФО, а також від ступеня її синтаксичної закріпленості.

Найчисленнішу групу становлять дієслівні фразеологізми, що виражають оцінне значення. Багато з них вживається з часткою *не*, яка підсилює оцінну функцію й одночасно є однією з форм вияву модальності в мові. Це такі ЗФ, як *годувати бліх, ходити павичем, вбиватися в пір'я, казиритися з жиру, не бачити смаленого вовка* та ін.

В окрему групу поєднуються фразеологізми, які мають як стрижневий компонент дієслово, що стоїть у певній граматичній формі. Це ФО власне оцінного значення. Вони асимілюються з класом прикметникових зворотів. Прикладом можуть служити такі ЗФ, як *кулаком вола вб'є, і конем не об'їдеш, на козі не під'їдеш, мухи не зобидить, з вареної крашанки курча висидить*.

Окрему позицію займають фразеологізми, у складі яких немає граматично домінуючого компонента. Поєднуючою ознакою є синтаксичне використання цих ФО в ролі іменного присудка. ФО, що належать до цієї категорії, відбивають різноманітні характеристичні властивості або пасивне перебування суб'єкта в якомусь певному стані. Такими є численні прийменниково-іменникові утворення: *під крилом, у лапах, під мухою, на коні, ні за собаку* та ін., деякі компаративні фразеологізми: *як рак на мілкому, як оселедців у бочці, як сонна муха, як риба у воді, як на крилах* та ін.

У мові емоційно нейтральне слово має кілька емоційних синонімів, які різняться ступенем вияву почуттів. Саме за емоційно-оцінними ознаками слова фразеологізми нашої мови поділяються на урочисті, жартівливі, осудливі, презирливі, лайливі тощо. За їх допомогою виражаються "найрізноманітніші відтінки експресії: співчуття, іронія, зневага, злість, строката й суперечлива гама емоцій і почуттів" [1:122]. Остаточо визначає експресивно-емоційне забарвлення ФО той контекст, у якому вони вживаються. У мовленні фразеологізми супроводжуються відповідним інтонуванням (інколи й певними невербальними засобами), а діставши новий семантико-експресивний фон, вони змінюють свою тональність згідно з настановами мовця.

При з'ясуванні семантичних відтінків ми спиралися на емоційні маркери, подані у фразеологічних словниках. Серед опрацьованого матеріалу найчисленніші групи становлять ЗФ, які виражають іронічний (як *баран в аптеці, мов чумацька воша, як кіт табаку, і муха крилом уб'є, як рак свисне*) та жартівливий характер оцінки (*летіти галопом, давати горобцям дулі, ловити носом окунів, пташине молоко, собача радість*). На другому місці ЗФ, які містять у своєму значенні зневажливе ставлення до дійсності: *волам хвосту крутити, відкинути копита, хоч пацюки бий, як пес після макогона, обламати роги*. Дуже рідко, проте все ж таки зустрі-

чаються ЗФ, які виражають лайку (*підколотна гадюка, щоб лунь ухопила, осяче вухо, іди к свиням, потайний собака, глуха тетеря, черви б поїли*), фамільярне (*ловити Тави, битий жук*) та вульгарне ставлення (*собаці під хвіст, хоч на собаку лий, як собака на висівки*). Трапляються ЗФ, оцінне значення яких залежить від контексту. Так, наприклад, фразеологізм *старий сич* може вживатися як з жартівливим, так і з лайливим відтінком.

Як бачимо, більшість ЗФ виражає емоції зниженого плану. Позитивні емоції найчастіше виражаються описово: інтонацією, синтаксичною будовою реплік, службовими словами. Загалом українська фразеологія відзначається величезною кількістю ЗФ, вживаних для називання певних емоцій, для оцінки оточуючих явищ, конкретно-почуттєвої їх характеристики. Сміслова місткість, емоційно-експресивна наснаженість фразеологізмів сприяють тому, що об'єкт повідомлення сприймається масштабніше, а саме повідомлення стає змістовнішим, динамічнішим, художньо і соціально рельєфнішим. З давніх-давен вони були найпотужнішим потенціалом художньо-образної системи мови, своєрідним виміром культури мови взагалі і мовлення зокрема [10:3].

Українська фразеологія відбиває натурфілософські погляди, символіку українського народу, побудовану на персоніфікаціях, своєрідному образному сприйманні картини світу. Поряд із типовим для багатьох народів усвідомленням тварин як носіїв фіксованих характеристик українські фразеологізми репрезентують специфічно національне бачення людського буття через призму поведінки тварин, маніфестуючи своєрідне анімалістичне сприйняття живої природи. Національний "дух" українських фразеологічних одиниць, що відбиває особливості характеру, психіки, поведінки людей, виразно виявляється в оцінних конотаціях, значенневих нашаруваннях, додатковій експресії, які помітно впливають на загальний зміст [7:22-23].

1. *Алефіренко М. Ф.* Теоретичні питання фразеології. - Харків, 1987.
2. *Богуцкая А. И.* Наименование фауны в лексико-фразеологических единицах украинского языка (названия птиц). - Харків, 1985.
3. *Булаховский Л. А.* Курс русского литературного языка. - К., 1952. - Т. 1.
4. *Булашев Г. О.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування. - К., 1993.

5. *Валуєва І. В.* Порівняльне дослідження фразеологічних одиниць із зоосемічним компонентом: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. - Одеса, 1996.
6. *Коваль А. П.* Практична стилістика сучасної української мови. - К., 1987.
7. *Кононенко В. І.* Українська народна фраземіка: трансформації образу // Мовознавство. - 1993. - № 5. - С. 21-27.
8. *Мокиєнко В. М.* Славянська фразеологія. - М., 1989.
9. *Новий тлумачний словник української мови* / За ред. В. О. Яременка. - К., 1998. - Т. 1-4.
10. *Удовиченко Г. М.* Фразеологічний словник української мови. - К., 1984. - Т. 1, 2.
11. *Ужченко Д. В.* Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні: Автореф. дис. . канд. філол. наук. - Харків, 2000.
12. *Фразеологічний словник української мови* / За ред. В. М. Білоноженка. - К., 1999. - Кн. 1, 2.